

ANDRZEJ AJNENKIEL (Warszawa)

Pruska ustawa wywłaszczeniowa z 1908 r. w oświeceniu dyplomacji francuskiej

Pruska ustawa wywłaszczeniowa — mimo że, jak się okazało, z przyczyn niezależnych od jej twórców raz tylko została zastosowana w praktyce — stanowiła istotny etap w antypolskiej polityce władz tego państwa. Była ona zarazem posunięciem w zasadniczy sposób naruszającym zasady obowiązującego w Prusach porządku prawnego, od ustawy konstytucyjnej poczynając; posunięciem o niezwykle groźnych i zarazem skomplikowanych implikacjach. Jej przygotowanie i procedura legislacyjna odbiły się donośnym echem nie tylko na forum ciał przedstawicielskich¹.

Ustawa stanowiła przedmiot zainteresowania badaczy od współczesnego wydarzenia Józefa Buzka poczynając². W Polsce Ludowej Michał Pirkó uczynił ją głównym obiektem swej monografii, dotyczącej niemieckiej polityki wywłaszczeniowej³. Kwestie związane z dziejami ustawy podejmowane są przez innych badaczy zajmujących się polityką władz pruskich w danym okresie. Wymieńmy przede wszystkim ostatnie prace Witolda Jakóbczyka⁴ i Lecha Trzeciakowskiego⁵. Z kolei

¹ Por. w szczególności wystąpienia członka Izby Posłów pruskiego Landtagu ks. Ludwika Jażdżewskiego z 29 XI 1907 r. (Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Hauses der Abgeordneten, 20 Legislaturperiode, VI Session 1907/8, 13 Sitzung s. 35 - 99) oraz przewodniczącego Koła Polskiego dra Henryka Szumana (ibidem, s. 711 - 712), czy członka Izby Panów ks. Ferdynanda Radziwiłła (Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Herrenhauses I Session 1907/8 4 Sitzung s. 63, 5 Sitzung s. 76 - 80).

² J. Buzek, *Historia polityki narodowościowej rządu pruskiego wobec Polaków*, Lwów 1909, s. 366 - 370.

³ M. Pirkó, *Niemiecka polityka wywłaszczeniowa na ziemiach polskich w latach 1907 - 1908*, Warszawa 1963.

⁴ W. Jakóbczyk, *Pruska Komisja Osadnicza 1886 - 1919*, Poznań 1976.

⁵ L. Trzeciakowski, *Pod pruskim zaborem*, Warszawa 1976; por. też B. Grześ, J. Kozłowski, A. Kramski, *Niemcy w Poznańskim wobec polityki germanizacyjnej 1815 - 1920*, Poznań 1976, pod red. L. Trzeciakowskiego, w szczególności s. 267 - 268.

wcześniejszą, z reguły antypolsko nastawioną literaturę niemiecką w interesującej nas kwestii przedstawił we wskazanej pracy Pirko⁶; jej kontynuację, w szczególności z punktu widzenia problematyki historycznoprawnej zawierają odpowiednie części syntezy Ernsta R. Hubera⁷. Dogłębnej krytyce poddał ustawodawstwo wywłaszczeniowe Hans-Ulrich Wehler⁸. Warto wskazać na analogiczne tendencje występujące w pracach Martina Broszata⁹, Gotholda Rhode¹⁰ czy Immanuela Geissa¹¹.

Ustawa z 1908 r. obok jej znanych nam antypolskich aspektów, rozpatrywana jest przez Wehlera jako akt wyraźnie naruszający ówczesny niemiecki system prawny i zasady konstytucyjne, a także zobowiązania ciążące na władcach pruskich wobec ich polskich poddanych, zobowiązania wynikające z oświadczenia złożonego 15 maja 1815 r., przez Fryderyka Wilhelma III, w związku z objęciem przezeń w posiadanie ziem utworzonego na Kongresie Wiedeńskim Wielkiego Księstwa Poznańskiego¹². Autor ten wskazuje, iż „polityka Rzeszy wobec Polaków należy do tych ogólnych założeń, z których narodowy socjalizm tak zadziwiająco szybko i stosunkowo swobodnie mógł publicznie wyprowadzić i wypełnić swą politykę zagłady »Żydów« i »obcych narodowo«”. Wehler konkluduje: „Von diesem historischen Blickpunkt aus gesehen, läßt sich in der Tat von Bismarcks »Reichsfeinden« bis zur »Reichskristallnacht« eine Verbindungslinie ziehen”¹³.

Ustawa wywłaszczeniowa stała się z różnych przyczyn przedmiotem wzmożonej uwagi ze strony dyplomacji francuskiej. Myślę, że warto przesłedzić odpowiednie, kierowane do Paryża sprawozdania, zwłaszcza że nie stały się one, poza jednym wyjątkiem (o którym niżej), obiektem zainteresowania naszych specjalistów. Analiza stanowić może zresztą punkt wyjścia do próby sformułowania twierdzeń czy może, ostrożniej rzecz ujmując, hipotez mających walor ogólniejszy.

26 listopada 1907 r. zostały otwarte obrady Landtagu. W mowie trojnowej, odczytanej przez kanclerza Rzeszy księcia Bernharda von Bülow, występującego w charakterze premiera Prus, znalazły się stwier-

⁶ M. Pirko, o.c., s. 12 - 15.

⁷ E. R. Huber, *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789*, Bd IV: *Struktur und Krisen des Kaiserreichs*, Stuttgart 1969, s. 504 - 505.

⁸ H. U. Wehler, *Polenpolitik im Deutschen Kaiserreich*, w: *Moderne deutsche Verfassungsgeschichte*, hrsg. E. W. Böckenförde przy współpracy R. Wahe, Kolonia 1972, s. 116 - 122.

⁹ M. Broszat, *200 Jahre deutsche Polenpolitik*, München 1963, s. 126 - 130.

¹⁰ G. Rhode, *Kleine Geschichte Polens*, Darmstadt 1965.

¹¹ I. Geiss, *Tzw. polski pas graniczny 1914 - 1918*, Warszawa 1964, s. 34 - 35.

¹² H. U. Wehler, *Polenpolitik*, s. 116.

¹³ Ibidem, s. 122. Por. w związku z tym uwagi H. Olszewskiego na temat występujących w historiografii niemieckiej ocen ciągłości wątków w polityce niemieckiej ery wilhelmowskiej i w III Rzeszy; tenże, *Nauka historii w upadku. Studium o historiografii i ideologii historycznej w imperialistycznych Niemczech*, Warszawa—Poznań 1982, s. 632.

dzenia wskazujące, iż rozwój stosunków we wschodnich prowincjach Prus powoduje, że dotychczasowe ustawodawstwo nie wystarcza dla utrzymania i wzmocnienia osadnictwa niemieckiego. Rząd jest zmuszony do przygotowania odpowiedniego projektu ustawy. Wierzy też — stwierdzała mowa — że *in dieser so ernsten nationalen Frage die tatkräftliche Mitwirkung beider Häuser des Landtags finden wird* ¹⁴.

Ambasador francuski w Berlinie, Jules Cambon, omawiając tę kwestię w swym sprawozdaniu, datowanym 2 grudnia 1907 r., wskazywał, iż nowa ustawa dałaby Komisji Osiedleńczej *en fait un pouvoir directorial* ¹⁵. Zwracał dalej uwagę, iż zapowiedź przedstawienia projektu nowego prawa została zawarta w mowie tronowej z 9 stycznia 1907 r., cała zaś sprawa stanowi nawiązanie do stwierdzeń Bismarcka z 1886 r., gdy to „żelazny kanclerz” sformułował słynne założenia antypolskiej polityki Prus ¹⁶. Ambasador stwierdzał dalej, iż trudności w uzasadnieniu zgodności projektu z obowiązującym systemem prawnym stały się przyczyną tego, iż kanclerz Bülow bezpośrednio po odczytaniu mowy tronowej zabrał głos w debacie. Przedstawił wówczas projekt jako *lex specialis*, normę obronną przeciw niepodległościowym i powstańczym dążeniom Polaków, a zarazem jako realizację historycznej misji Prus na wschodzie. Dzienniki liberalne atakują projekt bardzo ostro. Podkreślają, że ma on charakter *de persecutions d'autant plus marqué que les biens expropriés seraient donnés à d'autres particuliers et non effectés à des services d'intérêt public. La violence est ici rendue plus sensible encore par ce fait que le seul appel réservé aux propriétaires Polonais lésés ne pourrait être porté par eux que devant trois des Ministres de la Couronne de Prusse* ¹⁷. Stąd też dzienniki te zapowiadają ostrą opozycję przeciwko projektowi.

Do kwestii tej wróciło kolejne sprawozdanie, z 15 grudnia. W projekcie wprowadzono rozwiązania kompromisowe, jednym z nich jest ograniczenie terytorialne jego mocy obowiązującej. Modyfikacja ta została dokonana po to, by dać satysfakcję konserwatystom. Obawiali się oni bardziej ogólnej formuły *parce qu'elle leur semblait permettre d'atteindre la grande propriété prussienne aussi bien que polonaise, et four-*

¹⁴ „Berliner Lokal Anzeiger” nr 602 z 27 XI 1907 (wydanie popołudniowe).

¹⁵ Archives Ministère des Affaires Etrangères. Nouvelle Serie (dalej — AMAE, NS), Allemagne, vol. 12 k. 132.

¹⁶ Bismarck pytał wówczas, dlaczego dopuszcza się prawo do wywłaszczania na cele publiczne, takie jak budowa nowych dróg czy twierdz, a jednocześnie państwo nie ma prawa wywłaszczania polskiej szlachty *um seine Sicherheit für die Zukunft zu erkaufen und die Unruhe los zu werden — ist die Sicherheit nicht ein höherer Zweck als der Verkehr, ist die Sicherheit für die Gesamtheit nicht ein höherer Zweck als die Befestigung eines einzelnen festen Platzes? Warum soll dann nicht ein Staat unter Umständen zu diesem Mittel schreiten?* („Berliner Lokal Anzeiger”, ibidem. Egzemplarz dziennika stanowi załącznik do sprawozdania)

¹⁷ AMAE, NS, Allemagne, vol. 12 k. 133.

nir une arme aux socialistes. Na uwagę zasługują słowa ambasadora dotyczące zarówno układu sił w Rzeszy, jak i dające ogólną charakterystykę polityki pruskiej. Konflikt wokół projektu wskazuje na istnienie l'opposition fondamentale [...] entre les vues de l'administration Imperiale et du parti national-liberal qu'a toujours représenté l'idée centralisatrice et unitaire et les traditions aristocratiques si révent en Allemagne. Le piquant est qu'aujourd'hui l'opposition à l'administration Imperiale apparait non pas en Bavière ou en Saxe, mais en Prusse. Co do drugiej kwestii, le projet de loi est conforme aux traditions Prussiennes à l'égard des Polonais: la Prusse s'est faite par la conquête et elle n'a été qu'une colonie allemande en pays slave. Elle continue et poursuit son histoire ¹⁸.

Cambon podejmuje również w sprawozdaniu międzynarodowe aspekty projektu ustawy, relacjonując swą rozmowę z ambasadorem austro-węgierskim w Berlinie hr. Szégenyi. *Szégenyi m'a entretenu des difficultés que la politique polonaise du Gouvernement Allemand, qu'il qualifie de détestable, cause au point de vue intérieur au Gouvernement Austro-Hongroise. L'élément polonais étant nécessaire à l'établissement d'une majorité gouvernementale à Vienne on s'y demanderait si le mécontentement causé par les mesures prises par l'Allemagne parmi les Polonais autrichiens, ne rendait pas plus difficile encore la situation de l'Empereur François Joseph. Tout en affectant de dire qu'il ne veut pas bien qu'allié se mêler de la politique intérieure de l'Allemagne, mon collègue a fait connaître à titre personnel son sentiment à M. de Bülow* ¹⁹.

Tego samego dnia, 20 grudnia 1907 r., Cambon przesłał nowy list w związku z protestem Henryka Sienkiewicza przeciw ustawie wywłaszczeniowej. Protest ten opublikowało „Echo de Paris” z 18 grudnia. Ambasador wskazuje na inny międzynarodowy aspekt sprawy — niechcąc Rosji do podejmowania w jakiegokolwiek formie kwestii polskiej, a także związane z tym obawy przed ewentualnością nielojalności ze strony sojusznika znad Newy. *Quelque severe qui puisse être le jugement que chacun nous porte sur la politique allemande en Pologne il serait singulièrement hors de propos que les Français intervinrent dans des questions de cet ordre en Allemagne. Nos compatriotes annexés se trouvent dans une situation trop analogue à celle des Polonais pour que nous puissions sans de graves inconvénients depenser notre sentimentalité en faveur de ces derniers. J'ajoute qu'au moment où des efforts visibles sont faits pour rompre les liens qui unissent la Russie et la France. Ce serait fournir contre nous à M. de Bülow une arme puissante à l'égard de Russes que de reveiller la défiance que nos sympathies pour la Po-*

¹⁸ Ibidem, k. 137.

¹⁹ Ibidem.

logne ont toujours excitées à Petersbourg. Przypominając, że nieskuteczne demonstracje propolskie wobec Rosji spowodowały *l'indifférence complice que la Russie a manifesté en 1870 à l'égard de nos malheurs*, ambasador zwraca się bezpośrednio do ministra spraw zagranicznych Stephane'a Pichon: *Votre Excellence appréciera si ces souvenirs ne suffisent pas à engager notre presse à donner aussi peu d'écho que possible à la manifestation de M. Sienkiewitz* ²⁰.

Kolejne sprawozdanie z 18 stycznia 1908 r. relacjonuje, iż pruska Izba Deputowanych uchwaliła, tegoż dnia, projekt ustawy. Stanowi on kompromis między rządem i konserwatystami oraz narodowymi liberałami; przedmiotem porozumienia jest zmniejszenie ilości wywłaszczanej ziemi do 70 tys. ha ²¹. 28 lutego ambasador zawiadomił Paryż, szyfrowaną depeszą o przyjęciu tekstu przez Izbę Panów ²², dzień później zaś również depeszą szyfrową zwrócił uwagę na możliwość ataków prasy francuskiej na Niemcy z powodu uchwalenia ustawy, przypominając swoje uwagi o możliwości wpływu takich działań na politykę rosyjską ²³.

Kolejny dokument w interesującej nas kwestii to raport ambasady francuskiej w Berlinie, z 10 marca 1908 r., przedstawiający stanowisko w tej materii prasy szwajcarskiej ²⁴. Korespondował z nim raport z Waszyngtonu, datowany 16 marca, o akcji protestacyjnej przeciwko ustawie ze strony Polonii amerykańskiej z najgłośniejszą uchwałą z Cincinnati skierowaną do prezydenta USA, jego ministrów, członków kongresu i wszystkich ambasadorów, reprezentujących swe rządy w Waszyngtonie. Raport wskazywał zarazem na liczebność i potencjalne możliwości polityczne Polonii amerykańskiej ²⁵.

20 marca ambasador Cambon informuje o poruszeniu na wsi wielkopolskiej, które zostało wywołane przyjęciem ustawy wywłaszczeniowej. Chłopi — jak się mówi — mieli zaopatrzyć się w broń, by się nią posłużyć, w razie gdyby ich własność została naruszona. Stwierdza dalej, że sporządzono już listę pierwszych majątków przewidzianych do wywłaszczenia. Majątki te należą do *grands seigneurs établis hors de Prusse et notamment en Galicie. Il faudrait dans ce cas s'attendre de la part de l'Autriche à des nouvelles et vives protestations* ²⁶. Tegoż dnia ambasador wyjaśniał dodatkowo, iż rząd pruski *déclare qu'il n'a*

²⁰ Ibidem, k. 138. W tekście sprawozdania pisze się „Sienkiewitz”, w nagłówku prawidłowo „Sienkiewicz”. Tekst ten cytuje J. W. Borejsza, *Piękny wiek XIX*, Warszawa 1984, s. 383, o akcji Sienkiewicza por. M. Pirkó, *Niemiecka polityka wywłaszczeniowa*, s. 245 - 258.

²¹ Ibidem, k. 139.

²² Ibidem, k. 142.

²³ Ibidem, k. 143.

²⁴ Ibidem, k. 146.

²⁵ Ibidem, k. 157.

²⁶ Ibidem, k. 158.

pas l'intention de se servir, des à present, des droits que lui confère cette dernière loi²⁷.

Ambasada w Berlinie przekazywała z reguły informacje czy opinie dotyczące konkretnych faktów czy wydarzeń. Inny najczęściej charakter miały raporty sporządzone przez konsulów. O kwestiach dotyczących spraw polskich, ze szczególnym uwzględnieniem ziem zaboru pruskiego pisał w dużych, kilkunastostronicowych niekiedy opracowaniach konsul z Gdańska. W interesującym nas okresie nastąpiła zmiana na tym stanowisku. Dotychczasowego konsula Leona Duplessis, który w raportach nie ukrywał wyraźnej sympatii wobec Polaków, wskazując zarazem na pokrewieństwo sytuacji istniejącej w Marchii Wschodniej i na pograniczu zachodnim Rzeszy, w Alzacji i Lotaryngii, zastąpił François-Denis Pierre Monin. Sprawozdania jego noszą też inny, można by powiedzieć bardziej zobiektywizowany czy może zachowujący wyraźny dystans wobec poruszanych spraw, charakter. Jest to zresztą być może zamierzona konwencja, gdyż w efekcie taki sposób przedstawienia spraw czyni sprawozdania bardziej przekonującymi, sucha zaś, bez osobistego zaangażowania jej autora, relacja wywołuje na czytelniku większe wrażenie.

Pierwsze sprawozdanie nowego konsula z Gdańska datowane 26 listopada 1908 r. zatytułowano *Antagonisme de races dans la Marche de l'Est*. Nie zajmując się specjalnie ustawą wywłaszczeniową, konsul wskazuje, iż u podstaw polityki pruskiej wobec Polaków leży idea wykorzeńnienia (*extirper*). Nie ma też wahań w wyborze środków. Administracja niemiecka staje się specjalistą w transformacji etnicznej, również — co jest stwierdzeniem czytelnym — na północy i w Wogezach²⁸.

Po uchwaleniu ustawy wywłaszczeniowej sprawa znika, z przyczyn zrozumiałych, z francuskich raportów dyplomatycznych na okres niemal dwóch lat. Wraca do niej ambasador w Berlinie 8 listopada 1910 r. Ustawa stanowi — zdaniem Cambona — *ultima ratio*. Na razie rząd nie ma potrzeby jej stosowania. Rząd nie chce sięgać do swego ostatniego atutu. Z drugiej strony ustawa *n'est jamais sortie des cartons ministériels et nul ne peut en garantir l'efficacité. Le noeud de la question est là*²⁹. Być może rząd będzie zmuszony do sięgnięcia po te środki. Są jednak i przeciwwskazania. W płaszczyźnie politycznej należy do nich pozycja polskich parlamentarzystów w Reichstagu i Landtagu. Grupa ta może rządowi zaszkodzić, tak jak — z drugiej strony — udzielić mu pomocy. Wynika to z faktu, że mimo coraz wyraźniejszych tendencji demokratycznych, cechujących polską reprezentację parlamentarną (dodajmy, że tak przemianom politycznym wśród polskich parlamentarzy-

²⁷ Ibidem, k. 159.

²⁸ Ibidem, k. 168.

²⁹ Ibidem, k. 216.

stów, jak i powstawaniu endecji w zaborze pruskim dyplomaci francuscy poświęcali wiele uwagi), Polacy niejednokrotnie współdziałają z Centrum, tworząc wraz z nim poważną siłę w Reichstagu i Landtagu pruskim. Istotne znaczenie mają względy na stosunki z Austro-Węgrami. *Les vexations dont les Polonais de Prusse sont l'objet ont causé aussi au Cabinet autrichien maints déboires que l'intimité qui existe entre les deux monarchies devrait à tout prix éviter. La récente discussion du budget des affaires étrangères aux Delegations en fournit le preuve irréfutable* ³⁰. Dochodził drugi moment: *les liens invisibles qui existent entre la Prusse et la Russie pour leur politique intérieure à Posen et à Varsovie, l'Allemagne peut sans doute trouver son compte à opposer à l'intrigue moscovite un simulacre de tolérance* ³¹.

Ostatecznie — stwierdza Cambon — rząd pruski musi odłożyć sprawę wywłaszczeń do wyborów do Reichstagu. Inaczej Polacy będą mieli tytuł do protestów, może też rozpaść się blok klerykałno-konserwatywny, na którym rząd się opiera. Stąd próba rozwiązania mającego charakter paliatywu. Mówi się o przewidywanym wywłaszczeniu 17 majątków w okolicach Szubina i Bydgoszczy, majątków, których właściciele mieszkają za granicą. Obecnie nie ma mowy o rozwiązaniu stanowiącym kompromis niemiecko-polski. Wyjście dla Niemców to pozbawienie Polaków prawa posiadania ziemi w ogóle — ale jest to przeciw konstytucji ³². Dokument wskazuje dalej, że w obecnej fazie konfliktu o ziemię Polacy mają przewagę. Ta ostatnia konkluzja stanowi, dodajmy, stały element opinii dyplomacji francuskiej na temat stosunków politycznych w zaborze pruskim.

Niemal dwa lata po przesłaniu omówionego wyżej dokumentu, 15 października 1912 r., Cambon zawiadomił, iż w tymże dniu ogłoszono o przystąpieniu do stosowania ustawy. Wywłaszczeniu ulec miały cztery majątki o powierzchni nie przekraczającej 1700 ha. Polacy gwałtownie zaprotestowali; sprawa będzie miała swe odbicie w wyborach do Reichstagu.

Wiadomość o podjęciu działań wywłaszczeniowych wywołała reakcję ze strony monarchii habsburskiej. *Dès à présent elle a provoqué ici des démarches du Gouvernement Austro-Hongrois. Les Polonais de Galicie se sont émus en effet de la mesure de rigueur qui menace de frapper leurs frères de l'Allemagne: je sais de sources sûres qu'ils se sont adressés au Gouvernement de Vienne, lui demandant d'intervenir à Berlin, et le menaçant, ou cas où il s'y refuserait, de lui retirer leurs appui*

³⁰ Ibidem, k. 217. Kwestia ta była omawiana w kilku co najmniej raportach ambasadora w Wiedniu, por. AMAE, NS, Autriche-Hongrie, vol. 2, k. 264, vol. 13, k. 320.

³¹ Allemagne, vol. 12, k. 217.

³² Ibidem, k. 219.

dans les Chambres autrichiennes. Le Cabinet Austro-Hongroise a demandé au Gouvernement Imperial de lui éviter cette cause de graves embarras en s'arrêtant dans la voie où il parait vouloir s'engager, le Gouvernement allemand aurait répondu, paraît-il, qu'il ne s'agissait qu'une mesure sans grande importance et que l'émotion des Polonais n'était pas justifiée ³³.

2 lutego Cambon, nawiązując do swego listu z 15 października, podawał nowe szczegóły. Posunięcia wywłaszczeniowe spotkały się z żywymi protestami w pruskim Landtagu. Polacy uzyskali poparcie Centrum. W tych okolicznościach posłowie polscy do Reichstagu wnieśli interpelację. 29 października 1912 r. odbyła się nad nią debata. 20 października Reichstag podjął uchwałę stwierdzającą, iż wyjaśnienie kancle-rza dotyczące wywłaszczenia *n'est pas en accord avec le sentiment du Reichstag* ³⁴. Za uchwałą głosowało 213 posłów: Polacy, Alzatzcy, Lotaryńczycy, Duńczycy, Centrum, socjaliści. 97 głosowało przeciw, 43 wstrzymało się od głosu.

Rząd, w odpowiedzi, odwołał się do stanowiska Bismarcka wyrażonego w 1885 r. o niekompetencji Reichstagu w sprawach dotyczących poszczególnych krajów. Stwierdził dalej, że — jego zdaniem — debata w tej sprawie wzmocni pozycję Polaków. Cambon w swym komentarzu zwracał uwagę na konstytucyjne aspekty uchwały, stanowiącej pierwszy wyraz votum nieufności dla rządu, które zapadło po zmianie regulaminu izby. Dla Polaków natomiast, stwierdził ambasador, uchwała stanowi jedynie wyraz platonicznego poparcia, wyrażonego przez większość izby ³⁵.

List ambasadora z 2 lutego 1913 r. stanowi jego ostatni, do utrzymywania stosunków dyplomatycznych z Niemcami, raport w interesującej nas sprawie. Wynika to, obok przyczyn głównych, również z faktu, że do wybuchu wojny władze pruskie nie podjęły żadnych dalszych posunięć wywłaszczeniowych.

Pobieżna nawet analiza raportów, a dotyczą one tylko jednej, jakkolwiek istotnej kwestii, wskazuje, że dyplomacja francuska w Niemczech starała się o jak najszybsze i zarazem możliwie wszechstronne informowanie Quai d'Orsay o różnych aspektach bytowania Polaków w Rzeszy, o ich postawach i formach oporu, o wewnętrznych, w tym prawnokonstytucyjnych, i międzynarodowych aspektach kwestii polskiej. Stopień zainteresowania, wielopłaszczyznowość analizy, wszystko to pozwala, wydaje się, wyrazić opinię, iż dyplomacja francuska uważała nadal kwestię polską za istotny element sytuacji międzynarodowej, nawet jeśli w długim okresie nie figurowała ona na porządku obrad konferen-

³³ Ibidem, k. 224.

³⁴ Ibidem, k. 225.

³⁵ Ibidem, k. 226.

cji międzynarodowych czy nie stanowiła tematu międzypaństwowych not dyplomatycznych. Myślę, że nawet ten, fragmentaryczny z natury rzeczy materiał, potwierdza reprezentowaną przeze mnie opinię³⁶.

ANDRZEJ AJNENKIEL (Warszawa)

LA LOI PRUSIENNE D'EXPROPRIATION DE 1908 SOUS L'ÉCLAIRAGE
DE LA DIPLOMATIE FRANÇAISE

Résumé

En 1908 le *Landtag* prussien adopta la loi qui autorisait l'expropriation forcée de 70 mille hectares de la terre appartenant aux Polonais. Cet acte constituant une étape importante de la politique antipolonaise du pouvoir prussien n'était nullement conforme au système juridique en vigueur en Prusse et le Reich allemand, dont la constitution prussienne. Il rencontra la protestation générale. Cette question devint sujet d'intérêt de la littérature polonaise et en quelque sorte aussi de la littérature allemande.

L'auteur décrit comment la question de la loi d'expropriation et son implication allemande et internationale fut traitée par la diplomatie française. Elle prêtait à ce problème, comme d'autres aspects du problème polonais, beaucoup d'attention. Les nombreux rapports que l'on cite en s'en servant comme des sources en la matière pour la première fois, le prouvent nettement. Il découle de l'analyse de ces sources qu'il est possible formuler l'hypothèse que, contrairement à l'opinion admise généralement, la diplomatie française de l'époque considérait la question polonaise comme un élément d'importance de la situation internationale.

³⁶ Przykładem odmiennego, mającego walor powszechności stanowiska może być interesujący szkic Janusza Pajewskiego (*Francja a Polska 1871-1914*, w: *Naród i państwo*. Prace ofiarowane Henrykowi Jabłońskiemu w 60 rocznicę urodzin, Warszawa 1969). Pajewski konkluduje: „Rząd III Republiki stanął już na stanowisku, które utrzyma do wybuchu pierwszej wojny światowej, a właściwie do upadku caratu, że sprawa polska jest terenem niebezpiecznym dla Francji, że kwestię tę należy traktować *per non est*” (ibidem, s. 308). Linie tę podtrzymuje J. Pajewski w swej pracy *Historia powszechna 1871-1918*, wyd. IV, Warszawa 1982.

